

Egy református prédikátor, egy főhadnagy és a Magyar Fűvész Könyv

A Reformed Preacher, a Lieutenant and the Hungarian Herbal Book

Lakner Lajos PhD, irodalomtörténész-főmuzeológus, tudományos igazgatóhelyettes

Déri Múzeum, Debrecen

lakner.lajos@derimuzeum.hu

Initially submitted March 1, 2021; accepted for publication March 29, 2021

Abstract

A specific part of local history permanent exhibition of the Déri Museum in Debrecen is named as *The Garden*. Here the visitors can learn two significant gardens of the city and may have a look into its botanical environment. The first Hungarian scientific plant identification book of Sámuel Diószegi and Mihály Fazekas, *The Hungarian Herbal* is also displayed here. This study presents a number of interesting details about the book's origin, the authors' objectives and the public reception of this work, which also reveal the role this book played in the professional activities of the two authors and provide an insight into the assessment of botanical science in Debrecen during the early 19th century.

Kulcsszavak: Magyar Fűvész Könyv, Diószegi Sámuel, Fazekas Mihály, botanika, a természet megismerése, Földi János, vallás és tudomány, 19. század első fele

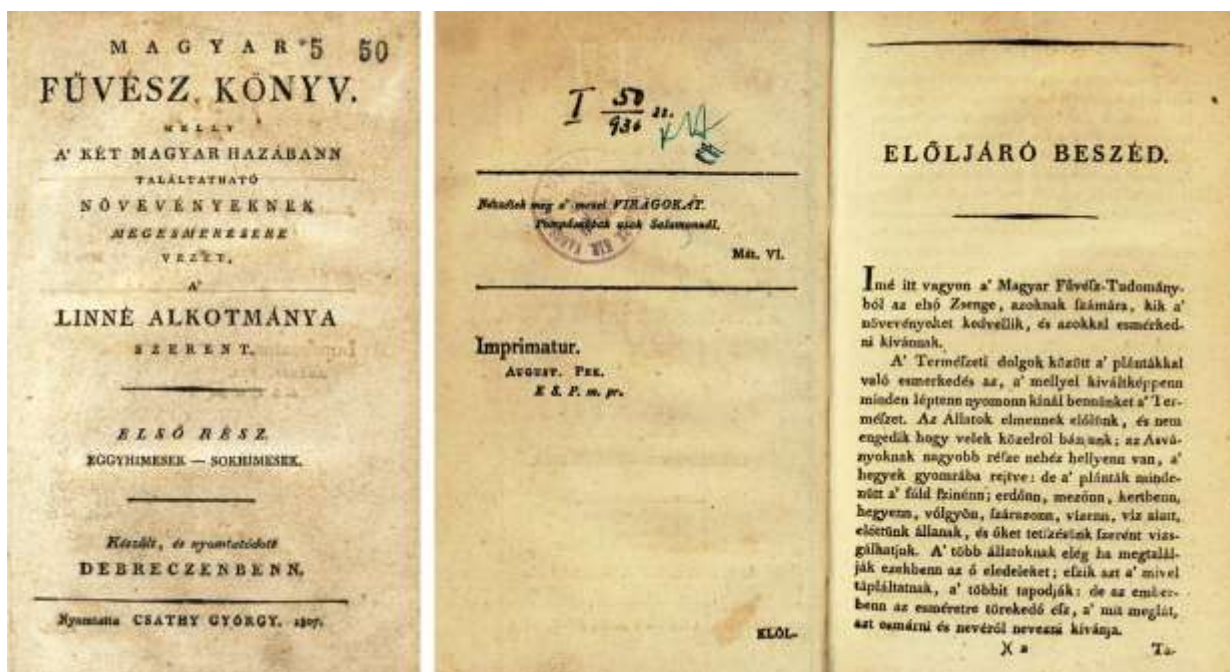
Keywords: Hungarian Herbal Book, Sámuel Diószegi, Mihály Fazekas, botany, knowledge of nature, János Földi, religion and science, first half of the 19th century

A debreceni Déri Múzeum állandó helytörténeti kiállításának egyik egysége *A kert* címet viseli. A látogató megismerkedhet a Református Kollégium és a Nagytemplom közötti, a város jeles történeti alakjaira és eseményeire emlékeztető Emlékkert történetével, a Hatvan utcai sírkertben szemlélődve elgondolkozhat Csokonai Vitéz Mihály sorsáról és kultuszáról. *A Kert* első egységében pedig a fűvészkedés tudományáról kaphat képet, melynek története a reformáció korában kezdődött, de igazán a 18. század végén a 19. század elején tett szert jelentőségre. Kettős értelemben. Egyrészt itt született meg az első magyar nyelvű tudományos botanikai munka, a *Magyar Fűvész Könyv*, másrészt a botanizálás Csokonai és barátai által óhajtott idilli világ megteremtésének eszköze volt, ahol az együttlét hangulatát a borozgatás és a beszélgetés mellett a természetben való gyönyörködés alakította.

Amikor 1807-ben Debrecenben Csáthy György kiadásában megjelent a Magyar Fűvész Könyv, szerzői, Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály, noha tisztában voltak munkájuk hiányosságaival,¹ alapvetően elégedettek lehettek, hiszen a célt, amit kitűztek maguk elé, teljesítették. Már az alcím sokat elárul erről: *Melly a' két magyar hazábann találtatható növényeknek megismerésére vezet, a' Linné alkotmánya szerént*. Ezek szerint olyan növényhatározót akartak írni, ami alapján bárki fölismerheti és megfigyelheti a

¹ „Sok nevekkel nem vagyunk megelégedve; de már mi azokon nem segíthetünk, mert belé fáradtunk.” (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, XV.)

növényeket, másrészt Linné rendszerét és névadását alapul véve *kizárólag* tudományos cél vezette őket. Eredetileg részben a korábbi fűvész könyvekhez hasonló munkát kívántak írni, amennyiben terveik szerint a növények gyógyító hatására, orvosi hasznára is kitértek volna. Ugyanakkor tovább is akartak lépni azokon, mert nemcsak az orvosi füveket mutatták volna be, hanem „mind azokat is, melyek vagy eledelre, vagy a gazdaságnak akármely ágára, vagy mesterségekre és Fabrikákra, vagy csak pompára és kerti ékességekre fordíthatnak; megróván egyszersmind azokat is, a melyek mérgesek, melyektől az embereknek őrizkednie, vagy a barmokat őrizni kell.” (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, IX-X.) Végül feladták ezen elképzelésüket, lemondtak a növények efféle hasznának a bemutatásáról, kizárólag azok pontos leírását, megnevezését és rendszerbe iktatását tartották szem előtt. Mindenekelőtt azért, mert úgy látták, kétféle tudományról van szó. Az egyik a növényeket akarja megismerni, a másikat a betegségekre való hasznosságuk érdekli, ami megfelelő orvosi ismereteket igényel. Elsődlegességet a növényismeretnek kell élveznie, csak utána jöhet a gyógyítás. (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, IX., THAISZ 1907, 93)

1. ábra Csathy György: Magyar Fűvész Könyv, 1807

A szerzők ízig-vérig a felvilágosodás és a klasszikus kor gyermekei voltak. Egyrészt az ismeretszerzést az ember legelemibb vágyának látták: „abban gyönyörködnének mennél többet ismerhetnek”. (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, IV.) Igaz, ez közvetlenül a növények neveinek ismerete kapcsán írták, de a könyv *Előljáró beszéd*-ében újra és újra fölbukkan az a gondolat, hogy önmagában az ismeret az öröm forrása. Elhatárolták magukat a korábbi könyvektől, melyeknek a célja nem az volt, hogy a növényt magát ismertesse meg az olvasóval, hanem kizárólag az, hogy bemutassák azok orvosi erejét, hasznosságát. Diószegi és Fazekas, ahogyan az előbb is utaltam rá, nem tartották fölöslegesen az ilyen munkákat, azt azonban vitatták, hogy „az ismeret gyönyörűségének csak a haszon volna a rugója. Gyönyörködik a kertész számtalan plántáiban és virágiban, melyeknek semmi hasznát nem tudja; gyönyörködik a mezei ember, ha az égre tekintvén egynehány csillagokat néven nevezhet; gyönyörködik a tanult ember a Tudományban, amelyben jártas, bár annak orvosi és gazdasági hasznáról nem számolhat is.” (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, X.) A szerzők azt

tekintették hivatásuknak, hogy e gyönyörködést mindazok számára lehetővé tegyék, akik a növényeket kedvelik, és minél többet akarnak tudni róluk. A könyv praktikus célja volt, hogy segítse az érdeklődőket a növények *fölismerésében és meghatározásában*. Diószegi és Fazekas lényegében az első növényhatározó könyvet írták, amelyben csaknem félezer növény magyar nyelvű, szabatos leírását találhatták meg az olvasók. (MOLNÁR 2007, 147.) Ismeretterjesztő munkájuk mögött azonban a felvilágosítás hivatása állt, aminél nemesebbet, fontosabbat és magasabb rendűt el sem tudtak képzelni, mert „maga az ismeret terjedése és szélesedése az ember okos lelkében a legtisztább és nemesebb gyönyörűség-érzésnek a kútfeje.” (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, X.) Legfontosabb olvasóközönségüknek az ifjúságot tekintették, bízva benne, hogy ők még az ismeret közvetlen hasznától függetlenül örömmel használják majd munkájukat. Kazinczy Ferencnek is fontosnak tartotta megírni 1807 októberében, hogy „hazánk fiaival” megízleltethetik „ezt a gyönyörködtető s egyszersmind felséges tudományt”. (KAZLEV 1894, 193., MAGOS 2017, 74.)

Diószegi és Fazekas előtt európai kortársaik feladata állt. Egyrészt meg kellett ismerniük a természet belső törvényeit, másrészt a nyelvbe is rendet kellett vinniük, hogy képesek legyenek visszaadni a természet rendjét. (FOUCAULT 2000, 14.) Az előbbi azt jelentette, hogy az enciklopédikus és indirekt tudásnál fontosabbnak tartották a dolgokkal, vagyis a természettel való *közvetlen* találkozást. Szemtől szembe kell kerülni a természet alkotóelemeivel, esetükben a növényekkel, melyeket egyesével meg kellett vizsgálni, ízekre kellett szedni. Vagyis nem a természet igazságát akarták feltárni, hanem empirikus leírásokat adni a növényvilágról. Diószegi és Fazekas bevezetőjében is külön hangsúlyt kap a közvetlen, vizsgálódó megismerés fontossága: „az ember ne a házban és festésből, hanem a mezőn, erdőn, kertben, magából a természetből lássa azokat a virág-, levél- és egyéb formákat, melyeknek a bevezetés nevet ad”. (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, V.) Foucault szerint a természetrajz, a botanika megszületését az tette lehetővé, hogy a klasszikus kor új értelmet adott a történetírásnak, ugyanis „első ízben kell aprólékosan szemügyre venni magukat a dolgokat”. (FOUCAULT 2000, 154.) Ugyan a kor botanikusai, így Diószegi és Fazekas is tisztában voltak azzal, hogy előbb-utóbb rendszerbe kell foglalni a megvizsgált növényeket és neveket kell nekik adni, de hittek abban, hogy csak akkor képesek azok egyediségét megragadni és közvetíteni, ha azok közvetlenül megnyílnak az érzékeknek, ha már közvetlenül megismernek mindent, ami a rendszer szempontjából lényeges. (FOUCAULT 2000, 158, 165.) A botanikának e természetközelség-igényét jól ismerte Rousseau is, aki szerint épp ezért „a botanika nem tűr meg közvetítőt a természet és köztem”. (DEBRECZENI 1997, 73.) Hasonlóképp vélekedtek a Magyar Fűvész Könyv szerzői is, akik szerint a botanikát épp ez a természetközelség, a természet hangjának meghallása teszi a természet rendjét tükröző tudománnyá: „mondja meg a plánta a maga és illendő nevét”. (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, VII.)

A botanikus azonban, ahhoz, hogy szóra bírja a természetet, nevet kell adnia a növényeknek és rendszerbe kell foglalni azokat. A természet megfigyelőjének ugyan bele kell olvadnia a természetbe, de ha meg akarja mutatni, mit látott, ki is kell lépnie belőle és emberi nyelven kell megszólaltatnia. A szakirodalomban leginkább e vonatkozásban méltatják Diószegi és Fazekas munkájának a jelentőségét. Ők tettek először komoly kísérletet a *természettudományos magyar szaknyelv* megteremtésére, ami közvetlenül kapcsolódik a magyar nyelvújítási törekvésekhez, hiszen az 1795-ben megjelent ún. *Debreceni Grammatika* jelentős részben használta föl Földi János munkáját, aki a Magyar Fűvész Könyv megírásának, a latin növénynevek magyarításának is a kezdeményezője volt. Maguk a szerzők is utaltak arra, hogy sok új szót kellett alkotniuk, mert „nem lévén még magyarul a fűvészség tudomány formában, felette sok plántának még semmi magyar nevek nem volt”. (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, VI.) A megnevezés esetében azonban nem pusztán erről van szó. A szerzők sok-sok pontban sorolják föl, mely nevek nem helyesek, sőt milyen nevet nem szabad adni a növényeknek. Diószegi és Fazekas lényegében átveszi Földi tervezett munkájából e *kizárásokat*. Többek

között kerülendők a növények Istenről való elnevezése (Isten paréj), a jó és gonosz lelkektől való nevek (Angyal fű, Ördöggyökér), kerülendők a szentek utáni elnevezések (Sz. György virága), a növények nemi nevei álatokkal és kövekkel ne egyezzenek, nem javasolt a nemzetségnevekben a színek használata („*A színnek ne oly igen higgy!*”), a jelzőkkel képzett nemzetségnevek is rosszak (Aprómag), nem ajánlottak a növények hasznára utaló nevek (Fekélyfű) és a gyermekded, illetlen vagy trágár elnevezések (Kurvavirág, Szépítőfű).

Mindezek a tiltások Földin keresztül Linnéig vezethetők vissza, aki „az idő munkássága által” a dolgokra rakódott nyelvet megtisztította (FOUCAULT 2000, 154.), de ezáltal *le is szűkítette a tapasztalat mezejét*, ami olyan fontos volt a botanika számára, mert a nyelvtisztító munka során eltűntek a mondákhoz, a hiedelmekhez, a kis világokhoz, vagy akár az ízléshez köthető elnevezések. Földi közvetlen hatására az igazi megnevezést szerették volna megtalálni, ami egyben egy rendszer része is, amit ugyanúgy valamilyen szempont által vezérelve találtak ki, mint az álaluk tiltottakat, melyeknek meg lehetett a maguk logikája és magyarázata, melyek egy rész a nyelvi tisztító munka által elveszett. A természetközelséget azonban a munka egy pontján a „tudományközelség” váltotta fel.

A Magyar Fűvész Könyv nem született volna meg Földi János munkássága nélkül, aki már 1793-ban megjelent munkájában, *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvésztudományról*, a növények tudományos igényű osztályozásának az alapjait vetette meg. E munkájához sok anyagot gyűjtött, azonban korai halála megakadályozta terve megvalósítását. Kéziratos hagyatékát Csokonai Vitéz Mihály, aki maga is botanizált, (NÉMETH 1975, 213-217.) különösen jelentősnek tarthatta, mert megvételre felajánlotta Széchenyi Ferencnek. Földi az említett, Bécsben megjelent írásában összefoglalta azokat az alapelveket, amelyek alapjai kell, hogy legyenek egy magyar nyelvű rendszeres növénytantannak. (JULOW 1955, 134-135, JULOW 1975, 251–276.) E munkája és kéziratos hagyatéka szolgálhatott alapul Diószegi Sámuelnek és Fazekas Mihálynak. Erre utal számos növény elnevezése, a névadási szabályok és tiltások. Ezt igazolja, hogy egy 1804-1805-ben keletkezett *Jelentés*, amit Diószegi írt, egyértelműen Földi hatását mutatja. (STIRLING 1982, 104, 106.) Fazekas már ekkor a munkatársa lehetett. Ezt bizonyíthatja Kerekes Ferencnek írt levele, amiben arról számol be, hogy 1805-ben már minden figyelmét a fűvek és fák kötötték le: „már akkor minden figyelmemet a fák, fűvek és virágok vonták magokra 1807-ig”. (FAZEKAS 1955, 97.) Közvetve pedig az a tény támaszthatja alá sorait, hogy 1806-tól nem írt szépirodalmi műveket. A közvélekedés a szépíró hallgatását Csokonai halálával és a síremléke körüli perrel hozza összefüggésbe. A kettő persze nem zárja ki egymást. Lehet, épp a költői lét lehetőségében való csalódás, amit Csokonai kudarca kapcsán ismerhetett fel, (LAKNER 2014, 102-104.) terelte a botanika felé, és vezetett ahhoz, hogy élete kitüntetett terepe a kertje legyen. De nem kizárt az sem, hogy a könyv munkálatai vonták el a szépírói tevékenységtől. Bár az a tény, hogy Csokonai halála után több mint tíz évig nem írt szépirodalmi munkát, és a *Lúdas Matyi* végső változatának a megírására is külső kényszerből került sor, inkább az első feltételezést erősítik.

A szerzők munkamódszerét több tanulmány is bemutatta. Hogyan gyűjtötték a népszáján élő elnevezéseket, mire lehetett jó Fazekas kertje és a Nagyerdő, s mire nem, vizsgálódhattak-e kor nevezetes kertjeiben. (MOLNÁR 2007, 146., CSÜRÖS 1907, 32-33., JULOW 1955, 135-136., JULOW 1975, 251–276., STIRLING 1982, 104., MAGOS 2017, 73-74.) Most egy „módszer”-üket szeretném kiemelni, ami minden biztonnal hitelességük szempontjából tarthattak fontosnak, hiszen egyikük sem volt természettudós. Diószegi prédikátorként, Fazekas „Fő Hadnagy”-ként jegyezték az előszót, ami arra utal, hogy tisztában voltak botanikai ismereteik határaival. Emberi és tudósi kvalitásukra utal, hogy képesek voltak ezt bevallani és a tudományos közösséghez fordulni segítségért. A korabeli lapokban a „tudós hazafiak”-hoz fordultak, tőlük

várva segítséget a névadásban, mint ahogyan a könyvüket is „a tudós hazánkfiái elébe” terjesztették megítélésre. (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, XIV.) Mindez arra utal, feltételezték, van már a társadalomnak egy olyan számottevő rétege, melyet a tudományosság igénye, a tudósi munkálkodás kötnek össze, *egy olyan elképzelt, mert a mindennapokban távoli és ismeretlen, tudományos közösség*, amely közös abban, hogy a nemzet műveltségének a felemelkedéséért dolgoznak. Épp ebben látták a fűvésztudomány fejlődésének a kulcsát, pontosabban abban, hogy elég magyar tudóst képesek-e megszólítani és munkára serkenteni, mert csak ez lehet e tudományág fejlődésének a záloga: „Akármely állapotban láttassék is lenni valamely tudomány; de annak azonnal emelkedni kell, mihelyt a nemzet kezeit ráteszi”. (DIÓSZEGI, FAZEKAS 1807, XV.) A nemzet tudós tagjainak közös munkálkodásának igénye az előbb említett legitimációs igényen túl talán azért is volt olyan hangsúlyos – a mindössze 14 oldalas bevezető két oldalán foglalkoznak ezzel –, mert megtapasztalták, hogy egyedül sokkal fáradtságosabb és szinte kivitelezhetetlen a munka: „boldogemlékezetű sógorommal sok vajódások után nagyreménységű leányunkat a Fűvészkönyvet elszültük”.² Minden bizonnyal e munka követelte Fazekastól a legnagyobb erőfeszítést. (BÍRÓ 1998, 363.)

Egyes feltételezések szerint tíz évet ölelhetett fel az anyaggyűjtés, majd a könyv megírása. Kezdetben talán csak Diószegi foglalkozott a munkával. Róla, bár prédikátorként írta alá az előszót, az előbb írtakat annyiban árnyalni kell, hogy bár valóban nem volt képzett természettudós, de a göttingeni egyetemen a természetrajzi ismereteket az a Johann Friedrich Gmelin tanította neki, aki 1788-ban, a Carl von Linné által elindított *Systema Naturae* című enciklopédia tizenharmadik kiadásába is közreműködött, s aki kilenc kötetes lexikont szerkesztett Linné nagyhatású munkájához. (MERÉNYI 1996) Ugyanakkor, hogy *közös munkáról és egyenrangú társakról* van szó, mindkettőjüktől tudhatjuk. Diószegi az 1808-ban megjelent *Erköltsi tanítások prédikációkban* című munkája Keresztyén atyámfiái! megszólítással kezdődő előszavában arról ír, hogy „a Magyar Fűvész Könyv kidolgozásában és kiadásában” barátjával és sógorával „egyenlő erővel és igyekezettel munkálkodtam”. (DIÓSZEGI 1808, 5.) Fazekas pedig az 1823-ban írt *Jelentés a fűvészkert ügyében* címet viselő írásában igazolja vissza sógora állítását: „*En pedig, noha az ő szélesen kiterjedt nagy tudományát mint tanítványa csak távolról csudálhattam, de ezen a pályán véle verset ! futni bizakodva merészelttem...*” (FAZEKAS 1955, 120.) A két szöveg alapján bizonyos munkamegosztásra is gondolhatunk, mely szerint Diószegi inkább szakértelmével, Fazekas pedig szorgalmával, szervezőkészségével vehetett részt a munkában. Épp ezért fölösleges azon vitatkozni, ki írta az előszót, Fazekas, ahogyan Kardos Albert és Julow Viktor állítják, vagy Diószegi, ami mellett Magos István említ meg érveket. (MAGOS 2017, 78.) Lehet, hogy az „Előljáró beszéd” végső kidolgozása egyikük munkája, az is lehet, hogy Diószegi szakértelmének nagyobb súlya volt, de az olvasónak szánt üzenetüket közösnek tekintettek, amit aláírásukkal nyilvánítottak ki.

A kötet megjelenését érdektelenség övezte, ami azért volt különösen fájdalmas a számukra, mert biztos voltak abban, hogy sokan fogják majd használni, különösen az ifjúság. Felfokozott várakozásukra utal, hogy a korban szokatlanul nagy példányszámban (3000) nyomtatták ki. 1823-ban azonban arról számolt be Fazekas, hogy „a parochiánál levő alsó kamrában, részszerént a nyerseség, részszerént az egerek által, igen sok hasznavehetetlenné tétetett”, mégis „megvan még 1500 exemplár”. (FAZEKAS 1955, 120.) Várakozásukban tehát csalódnuk kellett. Mindez azért volt különösen fájdalmas, mert könyvük épp az ifjúsághoz nem jutott el, akiről úgy tartották a haszonelvű társadalom még nem rontott meg és örömét lenné a tiszta tudományban. Diószegi Sámuel *Orvosi fűvész könyve „Előljáró beszédében” részletesen írt arról,*

² Fazekas Mihály levele Kerekes Ferenchez, Debrecen, 1815. november 24., (FAZEKAS 1955, 97.)

miért reméltek sok olvasót az ifjak között. Diószegi két részre osztja az emberi életet, amit akár társadalomrajznak is tekinthetünk. Az első az ifjú kor, amikor az ember „természettel gyönyörködik abban, ami szép, haszonkeresés nélkül is, és ha volna, aki figyelmeztetné rá, repeső örömmel fogadná azt.” (DIÓSZEGI 1813, III.) Az ifjú ember tehát önmagában a megismerésben talál gyönyörűséget, távol áll tőle, hogy az alapján ítéljen róla, hogy hasznot jelenthet-e a számára vagy sem. Mire azonban meglelt korú lesz az ember, arra megváltozik a gondolkodásmódja, „és a cselekedeteiben többé nem a gyönyörködés a fő rugó, mint az ifjúságban volt, hanem a haszon, és a gyönyörűséget is csak a haszon teszi édessé”. (DIÓSZEGI 1813, IV.) Diószegi azonban ezt a szocializáció által okozott változást nem kárhoztatta, nem gondolkodott arról, hogy az ismeretszerzésben gyönyörködő embert mi és hogyan teszi haszonelvűvé, nem gondolt társadalomkritikára. Kudarcukat összefüggésbe hozta azzal, hogy rendszeres természettudományi oktatás ekkor még nem volt a kollégiumban, s így „a csupa ismeretbeli gyönyörködésnek útja a természetre nézve a tanuló ifjúság előtt még nincs kinyitva.” (DIÓSZEGI 1813, V.) Könyvük tehát azért nem jutott el az ifjúság kezébe, mert az oktatásban nem használhatták. Ezért is töltötte el Fazekast nagy öröm, amikor 1823-ban a consistorium meg akarta vásárolni a Magyar Fűvész Könyv megmaradt példányait, mert „annak közhasznosítás nélkül elveszni lehetetlen.” (FAZEKAS 1955, 120.)

Az *Orvosi fűvész könyve* alapján Diószegiről egy, a tudás átadása és a természet szeretetére nevelés érdekében a korabeli társadalmi elvárásokkal és közönségigényekkel alkatot kötő tudós-prédikátor képe bontakozik ki. Könyve előszavában racionális magyarázatot keresett arra, miért nem aratott sikert a növények csak botanikai megismertetésére vállalkozó munkájuk. Első meglátása, hogy a nemzet létezik ugyan, de kisebb társadalmi körökre tagolódik. Így többek között szakmák szerint is, s ami egyik szakember számára érdekes, az a másik számára érdektelen. Konstatálja tehát, hogy a társadalom alrendszerre differenciálódik, melyek egymás mellett léteznek. Ugyanakkor megleléssel látta, hogy könyvük nyomán néhányan a latin nyelvű botanikáról áttértek a magyar nyelvűre. Örömmel konstataálta azt is, hogy voltak, akiket magával ragadott munkájuk előszava ígérete, hogy az eddig számukra ismeretlen növényeket képesek fölismerni, használata által „dilettántokká lettek”. (DIÓSZEGI 1813, V.) A 18. század közepétől a századfordulóig a dilettáns pozitív jelentésű szó volt, a nem hivatásost, műkedvelőt, amatőrt jelentett. (HÁSZ-FEHÉR 2016, 45-46.) Épp e réteg szélesítése volt egyik célja a Magyar Fűvész Könyv szerzőinek. S végül számot vetett a meglelt korú ember haszonlevőségével és könyörtelenül, már-már cinikusan levonja a következtetést: „Általában pedig ezen hazánkfiak úgy ítélték, hogy a Fűvész könyvnek soha se lesz addig kedvessége és kelete, míg annak praktikai része, a fűvek hasznainak előadása, ki nem adódik”. (DIÓSZEGI 1813, V.) A botanikusból, aki érdeklődéssel és örömmel vizsgálta a növényeket, fűvész lett, aki a fűvek gyógyító hasznát tekinti. Ugyanakkor Diószegi becsületére legyen mondva nem arra a kérdésre keresett választ, mely betegséget mivel kell gyógyítani, hanem melyik növénynek milyen ereje van, és milyen betegségben lehet hasznos, az orvoslás módjáról pedig nem írt. (DIÓSZEGI 1813, X.)

Diószeginak már 1808-ban számot kellett adnia a Magyar Fűvész Könyvbéli munkálkodásáról, mert az a vád érte, hogy lelkész létére világi tudománnyal foglalkozik, s elhanyagolja hivatását. Diószegi botanizálása annak a *szekularizációs* folyamatnak a része, amikor az egyházi értelmiség úgy próbálja meg erkölestánát áthangolni, hogy azok a világi életben is hasznosak legyenek. (BÍRÓ 1998, 27-28.) A hívők dogmatikai kérdések iránti közömbössége szükségessé tette, hogy a prédikációk világi kérdésekkel foglalkozzanak. Ugyanakkor Debrecenben a tradicionális vallásosság is megőrződött az életformában és művelődési szokásokban. (JULOW, TÓTH 1981, 195.) E kettő összeütközésének lehetünk tanúi, amikor Diószegit megvádolták. A prédikátor válaszul egy vaskos könyvben kiadta prédikációit, melyek témái az oktatástól kezdve, az öregek megbecsülésén és a házasság kérdésén át, a kereskedéssel, a természettel és az örökös

változás problémájával foglalkoztak. Csupa olyan téma, ami érdekes és fontos lehet a korabeli mindennapi emberek számára. Ennek előszavában részletesen válaszolt az őt ért vádra, hogy hivatali kötelességétől távoli dolgokkal foglalkozik. Védekezésül a fiziko-teológiához fordult, amelynek Magyarországon még a 19. század elején is voltak lelkes hívei, amely szerint a természet kutatása nemcsak az ember hasznára van, hanem bepillantást enged az isteni rendbe, vagyis nemhogy eltávolítana, hanem közelebb visz az Istenhez: „Az igaz, hogy az én kötelességem nem a fűvész tudomány tanítása: de erősen meg vagyok győződve, hogy általában a természettel való ismerkedés a vallással nemcsak szépen megegyez, hanem annak szent céljainak elérésére is, – t.i. a teremtő ismeretére, és az ember szíve javítására – nagy segítség...” (DIÓSZEGI 1808, 5-6.) Ha most zárójelbe tesszük az ember erkölcsi jobbításának kérdését, amely egészen Rousseau-ig vezetne, no meg Csokonai és Fazekas költészetéhez, akkor Diószegi érvelése valóban kimerülni látszik a fiziko-teológia azon állításába, hogy a természet vizsgálata Isten dicsősítését jelenti: a teremtett világ dolgai, így a természet is „a teremtőnek csodálatos hatalmát, bölcsességét és jóságát hirdetik”. (DIÓSZEGI 1808, 7.) Ha azonban elolvassuk prédikációit, akkor azokban több olyan passzust is találhatunk, melyek önértékként tekintenek a természet megismerésére és amelyekben a természet megfigyelése a természet szépségében történő elmerülésként értelmezhető, ahol a csodálatnak nincs teológiai vonatkozása, hanem a természet és ember kapcsolatáról szól. A *Mezei liliumok* című prédikációja is magán viseli e kettősséget.

Az egyik helyen arról beszél, hogy a természet megfigyelése által „láthatjuk meg a teremtőnek hatalmasságát és istenségét is”, (DIÓSZEGI 1808, 169.) pár sorral később pedig azért lelkesedik, hogy a természet azokat is megokosítja, és helyes ítéletre tanítja, akik mit sem tudnak arról, hogy a teremtett világ dolgai bepillantást engednek az isteni rendbe: „Nézzétek meg már a mezei embereket, akiknek csaknem egyedül való tanítójuk maga a természet ... Ezek között minden tudatlanságuk mellett is olyan értelmes és egészséges ítéletű embereket lehet találni...” (DIÓSZEGI 1808, 171.) Másutt viszont épp azt kárhoztatja, hogy a természet tarkasága, gazdagsága eltakarja a teremtőt. (DIÓSZEGI 1808, 172.) A fentiek alapján talán megengedhető, hogy úgy tekintsünk Diószegi Sámuelre, aki a botanikus, a fűvész és a prédikátor hármassága vonzásában élt, de teljesítményét mind a három területen számon tartják.

Fazekas esetében nehezebb a helyzetünk, hisz alig-alig tudunk valamit arról, milyen reakciót váltott ki belőle a Magyar Fűvész Könyv iránti közöny. Csűrös Ferenc Fazekas csalódását abban az értelemben gyógyíthatatlannak látta, hogy többet nem akart könyvet írni botanikai kérdésekről. A meg nem értés miatti fájdalom talán az oka annak is, hogy hiábavaló vállalkozásnak látta a sógora által megírt fűvész könyv orvosi változatát: „ebben sem érvén örömet, elment a természet urához”.³ Biztosan beszéltek és közösen bosszankodtak a könyvüket övező közönyön, talán gondolkodtak a folytatás mikéntjéről is, ezekről azonban semmit sem tudunk.

Fazeka csalódásának és fájdalmának az okára a *Jelentés a Fűvészkönyv-ügyben és a perceptori érdemeiről* iratból következtethetünk. A jelentés a következő sorokkal kezdődik: „Borzadás futott rajtam végig midőn pennámat kezembe vettem, az ötlőlvén eszembe, hogy éppen itt ahol születünk, és ahol vetettük talpkövért azon tudománybéli épületünknek, mellyel ugyanezen szülő és nevelő honunknak díszét igyekeztünk növelni, itt éppen mondom kelletik apológiát írnom azon munkánk nevében, melyről nemcsak a külföldi recenziók emlékeztek dicsérettel, de sőt ezek felett még a nm. m. kir. Helytartótanács által is mint nyelvünk pallérozására célzó hasznos munkáért collaudatorium decretummal jutalmazódtunk meg...” (FAZEKAS

³ Fazekas Mihály levele Kerekes Ferenchez, Debrecen, 1815. november 24., (FAZEKAS 1955, 97.)

1955, 122.) Miután leírta e sorokat, következő három és fél mondatban vissza is vonta az ebben rejlő vádat. Pedig épp az idézett sorok adnak kapaszkodót ahhoz, hogy megértsünk valamit abból a fájdalomból, amit Fazekas érezhetett a könyvük iránti közönyt tapasztalva. Ez pedig nem más, mint, hogy épp az a közösség utasította el, amelyik fölnevelte, és amelyiktől a tudást kapta, s amelynek katonaságból való visszaérkezése után hasznára akart lenni. Igaza lehet abban Diószeginek, amikor azzal mentegeti a kollégiumot, hogy még nem volt természettudományos oktatás, de mégis nehéz megérteni, miért nem támogatták a professzorok és egyházi vezetők a református kollégiumért és a városért már ekkor önzetlenül dolgozó társukat.

Fazekas a csalódása feloldására három utat választott. Az első a köz érdekéért végzett tevékenység. Nyakába veszi „a Kollégiumnak és a városnak töméntelen apróbb-nagyobb hivatalos gondját”. Aktívan részt vett a leégett Nagytemplom újjáépítési munkálataiban, 1808-ban ő állapodott meg kivitelezővel, Rabl Károllyal, aki egyben Péchy Mihály eredeti terveit is módosította. 1807-ban elvállalta a Kollégium pénztárosi teendőit, s mivel elődje hosszú ideig nem vezetett számadásokat, neki kellett a tényleges pénzügyi helyzetet tisztázni, ő kezelte az ösztöndíj pénztárat is, s tisztázta az alapítványok zavaros számadásait. 1807-ben esküdtté választották, 1809-től a polgári katonaság lovas-zászlóaljának egyik kapitánya, tagja volt az állandó tűzbizottságnak, 1806-ban megválasztották a városnál adópénztárosnak. (JULOW 1955, 147-151.)

Mindezek alapján joggal írta róla Bíró Ferenc, hogy Fazekas elsősorban Debrecen polgára volt. (BÍRÓ 1998, 358.) A másik út egy új ismeretterjesztő műfaj keresését jelentette. Ez pedig az által 1819 és 1828 között szerkesztett *Debreczeni Magyar Kalendárium* volt, ami ugyanúgy a tudományos ismeretek terjesztését tűzte célul. Fazekas levonta a következtetést, hogy tisztán tudományos könyv Magyarországon nagyon kevés embert érdekel, s úgy döntött, hogy népszerűbb módját választja az ismeretterjesztésnek, a népszerű kalendáriumot. „Az én céloom csak az, hogy csekély ismeretemet kedves nemzetemmel közölhessem, ez pedig ítéletem szerint könnyebben elérhető nálunk a kézben forgó kalendárium által, mint akármely kész munka kiadásával, melynek csak az lenne a sorsa, mint a tömérdek munkával készült Fűvészkönyvnek” – írta 1826-ban Fodor Gerzsonnak.⁴ A legújabb kutatások cáfolják, hogy kalendáriumát csak a népnek, a parasztságnak szánta volna, éppúgy számolt a tudós publikummal is, olvasó közönségre pedig nemcsak Debrecenben, hanem „két magyar hazában” is számított. Törekvése visszaigazolását láthatta, hogy a kötetek 6-7000 példányban keltek el. (DEBRECZENI 2019, 65-66., 68.) A harmadik út pedig a háza mögött kialakított kertben való hasznos és elmélkedő időtöltés volt, ami már Csokonai életében is fontos terepe volt a sztoikus életszemlélet megélésének. Az *Új Héloïse*-t jól ismerő Fazekas Rousseau programjának megvalósítójának tekinthető, aki „lélekben teljesen a természettel azonosul, gyönyörűséget a maga ültette plánták növekedésében találja meg”. (VÖRÖS 1983, 20.)

Felhasznált irodalom

BALKÁNYI Kálmán (1905): Fazekas Mihály mint természetvizsgáló, *Természettudományi Közlöny*, 1905, 649–658.

BARCSA János (1907): Emlékbeszéd Diószegi Sámuelről, *Növénytan Közlemények*, 1907, 77–90.

BÍRÓ Ferenc (1998): A felvilágosodás korának magyar irodalma, Balassi Kiadó, Bp., 1998.

CSÚRÖS Ferenc (1907): A debreceni fűvészkönyv és írói, *A Debreceni Református Főgimnázium Értesítője* 1906/1907, 1907, 3–45.

⁴ Fazekas Mihály levele Fodor Gerzsonhoz, Debrecen, 1826. április 22. (FAZEKAS 1955, 111.)

- DEBRECZENI Attila (1997): Csokonai, az újrakezdések költője, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997, 62-74.
- DEBRECZENI Attila (2019): Kiindulópontok és kontextusok Fazekas Mihály életművének újraértelmezéséhez, *Alföld* 2019/10, 49–89. <https://doi.org/10.37415/studia/2020/59/8571>
- DIÓSZEGI Sámuel (1808): *Erköltsi Tanítások Prékikáziókban*, Debrecen, Nyomtatta Csáthy György, 1808. 324 pp.
- DIÓSZEGI Sámuel (1813): *Orvosi fűvész könyv mint a Magyar Fűvész Könyv praktika része*, Debrecen, Nyomtatta Csáthy György, 1813. XVI + 396 pp.
- DIÓSZEGI Sámuel, FAZEKAS Mihály (1807) *Diószegi Sámuel, Fazekas Mihály, Magyar fűvész könyv melly a' két magyar hazábann található növényeknek megismerésére vezet a' Linné alkotmánya szerint. Készült, és nyomtatódott Debreczenben, Nyomtatta Csáthy György, 1807, XVI + 608 pp.*
- FAZEKAS Mihály (1955) *Julow Viktor, Kéry László szerk., Fazekas Mihály összes művei 2. - Fazekas Mihály összes művei 2., Akadémiai Kiadó, Bp., 1955.*
- FOUCAULT Michel (2000): *A szavak és a dolgok, A társadalomtudományok archeológiája*, ford.: Romhányi Török Gábor, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- FÖLDI János (1793): *Rövid kritika és rajzolat a' magyar fűvésztudományról. A' Magyar Hirmondó Íróinak költséggel, Bétsben, 1793, 60 pp.*
- GOMBOCZ Endre (1911): *A „Magyar Fűvészkönyv” történetéhez*, *Botanikai Közlemények*, 1911, 185–186.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin (2016) *Hász-Fehér Katalin, Rossz költők társasága - Az epigonizmus és dilettantizmus természetrajza a 19. századi magyar irodalomkritikai gondolkodásban, Tanulmányok / Studije, Újvidék – Novi Sad, 2016/2, 45–68.* <https://doi.org/10.19090/tm.2015.2.45-68>
- JULOW Viktor (1955): *Fazekas Mihály, Művelt Nép, Bp., 1955.*
- JULOW Viktor (1975): *Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyében = J. V., Árkádia körül. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1975, 251–276.*
- JULOW Viktor, TÓTH Béla (1981): *A debreceni Felvilágosodás = Rác István szerk. Debrecen története, Debrecen, 1981.*
- KARDOS Albert (1909): *A „Debreceni Fűvészkönyv” nyelve = Emlékkönyv a Csokonai-kör három irodalmi ünnepéről, Debrecen, 1909, 191–208.*
- KAZ LEV (1894) *Kazinczy Ferenc levelezése V., szerk., jegyzetek Váczy János, MTA, Bp., 1894.*
- LAKNER Lajos (2014): *Az Árkádia-pör fogságában, A debreceni Csokonai-kultusz, Déri Múzeum, Debrecen, 2014.*
- MAGOS István (2017): *A debreceni fűvész prédikátor (Diószegi Sámuel, 1760-1813)*, *Alföld*, 2017/1, 7384.
- MERÉNYI Annamária (1996) *Merényi Annamária, Felvilágosodásunk botanikus-költői és a Csokonai-szövegek?* = http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page_surfer&csa=load_article&rw_code=felvilagosodasunk-botanikus-kolti-es-a-csokonai-szovegekfu-motivuma_265,
- MOLNÁR Attila (2007): *A „Magyar Fűvész Könyv” megjelenésének 200. évfordulójára*, *Botanikai Közlemények*, 2007, 141-153.
- NÉMETH László (1975): *Csokonai és a botanika = N. L., Az én katedrám, Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1975.*
- STIRLING János (1982): *Magyar (gyógy)növénynevek Diószegi Sámuel egy eddig ismeretlen röpiratában*, *Comm. Hist. Artis Med.*, 1982, 103–114.
- THAISZ Lajos (1907): *A „Magyar Fűvész Könyv” botanikai méltatása*, *Növénytan közlemények*, 1907, 91-95.

VÖRÖS Imre (1983): A kert-motívum típusai a felvilágosodás korának irodalmában, Irodalomtörténet, 1983/1, 1-26.